

Валерій Степанков

**ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ ТА МЕНЕДЖЕР ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
(КІЛЬКА ШТРИХІВ ДО ЗМАЛЮВАННЯ ОБРАЗУ
ВАЛЕРІЯ СМОЛІЯ)**

«... хочу наголосити на тому, що жодні культурні, інтелектуальні, ідеологічні метаморфози, чи то пак гучні медійні події, котрі забуваються вже наступного тижня, не можуть скасувати базової настанови – без представлення нашої країни, нації, держави на культурній та інтелектуальній мапі світу, зокрема науково-історичних проєкцій її минувшини, не можливо реалізувати успішний суспільний, національний, державний проєкт».

Валерій Смолій

Степанков Валерій. Видатний учений та менеджер історичної науки (Кілька штрихів до змалювання образу Валерія Смолія). Стаття присвячена з'явуванню основних віх життя, наукової творчості й діяльності у сфері відродження та розвитку історичної науки України у кінці XX – перші десятиріччя XXI ст. Валерія Андрійовича Смолія. Автор виділяє у них чотири періоди, кожен з яких має свої прикметні риси.

Перишій (1950-1970 рр.) обіймає дитинство, навчання у школі й Кам'янець-Подільському педагогічному інституті – себто етап формування підвалин особистості. Другий охоплює 1971-1993 рр. – час вибору майбутньої професії історика, важкого шляху реалізації потужного інтелектуального й організаційного потенціалу, а відтак метаморфози науковця-початківця у відомого вченого, одного з краєвих дослідників ранньомодерної епохи історії України. Встановлено, що саме гармонійне поєднання обдарованості з такими особистими якостями як відкритість, цілеспрямованість, відповідальність, наполегливість і стратегічність мислення стали запорукою одноставного обрання у грудні 1993 р. колективом Інституту історії України Валерія Смолія його директором. Третій період припадає на середину 90-х рр. XX – перші роки XXI ст. Він відзначався інтенсивним процесом переосмислення методологічних засад історичного дослідження, наслідком якого стала рішуча відмова від радянського концепту історії України і розробки власне українського. І, нарешті, четвертий, який триває з середини першого десятиріччя XXI ст. й до сьогодні. Це час розквіту його наукової творчості й перетворення Інституту історії у науковий центр розвитку української історичної науки.

Велику увагу приділено аналізу формування і розвитку наукових поглядів Валерія Смолія, значимості його творчого доробку у дослідженні вузлових проблем вітчизняної історії XVII – XVIII ст. і ролі в успішному функціонуванні, очолюваній ним академічної інституції.

Ключові слова: Валерій Смолій, історична наука, монографія, стаття, Інститут історії України, дослідження, проблема, Україна, менеджер, джерела.

Степанков Валерій. Выдающийся ученый и менеджер исторической науки (несколько штрихов к зарисовке образа Валерия Смолия). Статья посвящена выяснению основных вех жизни, научного творчества и деятельности в сфере возрождения и развития исторической науки в конце XX – первые десятилетия XXI в. Валерия Андреевича

Смолия. Автор выделяет у них четыре периода, каждый из которых имеет свои отличительные черты.

Первый (1950–1970 гг.) включает детство, учебу в школе и Каменец-Подольском педагогическом институте, то есть этап формирования начала личности. Второй (1971–1993 гг.) охватывает время выбора будущей профессии историка, нелегкого пути реализации мощного интеллектуального и организационного потенциала, метаморфозы начинающего научного работника в известного ученого, одного из лучших и следователей раннемодерной эпохи истории Украины. Установлено, что именно гармоничное совмещение существующих талантов с такими личностными качествами как открытость, целеустремленность, ответственность, настойчивость и стратегическое мышление стали залогом единодушного избрания в декабре 1993 г. коллективом Института истории Украины Валерия Смолия его директором. Третий период приходится на середину 90-х гг. XX – первые годы XXI в. Он отмечался интенсивным процессом переосмысления методологических основ исторического исследования, следствием которого стал полный отказ от советского концепта истории и разработка собственно украинского. И, наконец, четвертый, продолжающийся из середины первого десятилетия XXI в. до сегодняшнего дня. Это время расцвета его научного творчества и превращения Института истории в научно-исследовательский центр развития украинской исторической науки.

Большое внимание уделено анализу формирования и развития научных взглядов Валерия Смолия, значимости его творчества, вклада в исследование основополагающих проблем отечественной истории XVI–XVIII вв. и роли в успешном функционировании, возглавляемой им академической институции.

Ключевые слова: Валерий Смолий, историческая наука, монография, статья, исследование, проблема, Украина, Институт истории Украины, менеджер, источники.

Валерій Смолій народився 1 січня 1950 р. у с. Авратин Волочиського району Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області у сім'ї сільської інтелігенції, котра традиційно виконувала історичну місію берегині достоїнств і чеснот українства, його невмирущого духу до відродження після катастрофічних потрясінь буття народу упродовж XVII – XX ст. Дитинство припало на вкрай важкі умови життя повоєнного часу та наслідків голоду 1947 р. (знаю про це не з книг і переказів, а з власного досвіду). У підлітковому віці разом зі старшим братом Борисом допомагав батькам по господарству. Упродовж дитячих літ і шкільного навчання (батько – Андрій Йосипович (фронтовик)) і матір – Людмила Степанівна (вчителька української мови) спромоглися сформувати у сина такі риси характеру як скромність, працелюбність, повага до людей, самостійність мислення й дій, відповідальність і самокритичність. Адже засоби світогляду й ціннісних орієнтирів закладалися «у дружньому родинному колі, коли у спогадах батька-фронтовика оживали такі близькі й трагічні будні воєнних сорокових, коли на прикладах односельців виховувалася повага до праці, а зусиллями матері – вчительки місцевої школи – прищеплювалася любов до книги, розвивався потяг до знань, так сильно закладений від природи»¹. Він рано проявив нахил до навчання, а тому, ймовірно, за наполяганням матері пішов до місцевої середньої школи у 6 років, яку блискуче закінчив (із золотою медаллю) у 1966 р. Цього ж року поступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (нині національний університет імені Івана Огієнка).

Вибір виявився для Валерія Смолія напрочуд вдалим. Пануюча у ньому атмосфера наукової творчості, демократичності, поваги до особистості студента, витворена викладацьким колективом, очолюваним завкафедри історії д.і.н., проф. Леонідом Коваленком й деканом к.і.н., доц. Анаголієм Копиловим, виявилася оптимальною для реалізації його здібностей не лише у навчанні, але й пробудження інтересу до наукової творчості. Відомо наскільки важливо вже з перших кроків, з одного боку, «віднайти» у ній свій шлях, зосередитися на проблематиці, яка б тримала в «полоні» інтересу й дозволяла реалізовувати творчий потенціал, а, з другого, зустріти наставника, готового не лише «керувати», але, що дорогоцінніше, щиро поділитися з таємницями ремесла дослідника. І в цьому відношенні юнакові надзвичайно пощастило. В 1967 р. на його здібності звернув увагу проф. Л. Коваленко – відомий вчений і чудовий педагог, котрий і став для нього першим учителем у сфері науково-дослідної роботи. Саме він допоміг обрати тематику спочатку курсової, а згодом дипломної роботи, що торкалася політичної історії України кінця XVIII ст. – інкорпорації Поділля (в складі Правобережжя) до Російської імперії. Працюючи під його мудрим наставництвом, проявив (зрозуміло, у зародку) риси, що згодом стали притаманними Валерію Смолію як науковцю: виняткові цілеспрямованість, наполегливість і працездатність; яскраво виражену внутрішню необхідність «докопатися» до сутності історичних явищ; позитивістську повагу до змісту інформаційного потенціалу історичного джерела; ясність у формуванні думок; поєднання аналітичного мислення з образністю світосприйняття; виваженість у судженнях тощо. Про його «фанатизм» у навчанні й праці у читальних залах вишівської бібліотеки й місцевого архіву у студентській спільноті поширювалися різні перекази. Як наслідок, у червні 1970 р. на «відмінно» захистив дипломну роботу й отримав диплом із відзнакою. Й упродовж свого життя він з величезною теплотою й вдячністю завжди згадував і згадує про свого першого вчителя-наставника Леоніда Антоновича Коваленка. Не випадково першою друкованою працею (1973 р.) стала рецензія на його монографію, присвячену висвітленню впливу Французької революції кінця XVIII ст. на громадсько-політичні рухи в Україні².

Наступні роки виявилися переломними у виборі напрямку трудової діяльності: вчителя чи науковця. За призначенням молодий фахівець поїхав на роботу до восьмирічної школи с. Волосів Андрушківського району Житомирської області, а у вересні 1971 р. доля закинула до Богданівської середньої школи Підволочиського району Тернопільської області. Хоча вчительська праця подобалася, все ж значно сильніше внутрішнє ество жадало творчого наукового пошуку. Задовольнити цю потребу, зрозуміло, в умовах буденного життя у селі не було найменшої можливості. Тому з радістю прийняв запрошення ректорату Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя перейти на роботу на посаду асистента кафедри загальної історії. Попрацювавши рік, у жовтні 1972 р. успішно склав іспити до аспірантури Інституту історії АН УРСР.

Потрапивши у бажану стихію, з головою пірнув у неї. Показово, що темою кандидатської дисертації стала проблема, над окремими сторонами якої працював під час виконання дипломної роботи, а саме: «Возз'єднання

Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави». І тут йому знову фантастично пощастило. Адже науковим керівником признається член-кореспондент АН УРСР Федір Павлович Шевченко – видатний історик другої половини ХХ ст. Як через кілька десятиріч пізніше згадували про нього Валерій Смолій і Геннадій Боряк, «У нашій пам'яті Ф. Шевченко постає з перспективи 1970-х – 1980-х років, коли ми розпочинали торувати власні шляхи у науку. Цей період опальний і маститий історик, усунутий з усіх керівних посад і підданий показній та жорсткій критиці, промовисто схарактеризував у своєму щоденнику – ходжу з «клеймом», хоч і без наголосу». Та навіть у цю, можливо, найскладнішу, найсуперечливішу добу своєї біографії Федір Павлович вкладав величезні знання й ерудицію, справжній талант історика й хист педагога – керівника у становлення й формування десятків своїх учнів, які згодом увійшли до світу науки з численними й оригінальними студіями»³. Інтенсивна праця в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек СРСР дозволила достроково упродовж двох років (замість трьох передбачених аспірантурою) завершити написання дисертації й успішно захистити її наприкінці 1974 р. На його блискучі наукові здібності звернула увагу дирекція Інституту історії УРСР і запропонувала залишитися на роботі на посаді молодшого наукового співробітника відділу феодалізму (тепер відділ історії України середніх віків і раннього нового часу), який очолював чл.-кор. АН УРСР Ф. Шевченко, а згодом д.і.н. Григорій Сергієнко.

Так розпочалося сходження молодого дослідника по важких щаблях науки. В середині 70-х рр. виходять у світ 4 статті, присвячені висвітленню питань воз'єднання Правобережжя з Лівобережжям у складі Росії, розвитку антифеодальної боротьби та польського суспільно-політичного руху у Правобережній Україні в другій половині ХVIII ст. Водночас інтенсивно працював над підготовкою до друку монографії з теми дисертації й запланованими параграфами 2-го тому багатотомної «Історії Української РСР» обсягом у 12 друк. арк.⁴ Помітну роль у процесі становлення Валерія Смолія як вченого, відіграло творче й людське спілкування з такими «визначними представниками української історичної думки другої половини ХХ ст., як К. Гуслистий, В. Дядиченко, В. Голобуцький, Ф. Шевченко, О. Компан, В. Маркіна та інші. Шану й добру пам'ять про них вчений зберігає в своєму серці»⁵.

Не можна обійти мовчанкою згубного впливу у той час на розвиток історичної науки комуністичної ідеології (густо замішаній на російській імперській ідеї), що носила яскраво виражений антиукраїнський характер. Процес розвитку України повністю позбавлявся власне всього українського й міцно прив'язувався (як невід'ємна складова) до концепції становлення й розвитку Російської держави, культивувалися й експлуатувалися концепції Київської Русі як колиски братніх російського, українського і білоруського народів; воз'єднання України з Росією; бездержавності минулого українського народу та інші. Ця задушлива атмосфера і постійна загроза репресій вчиняли визначальний вплив (через внутрішній страх часто, всупереч бажанню й волі авторів) на сюжети і смислові акценти, теоретичні положення й висновки праць дослідників, які проходили через сито нещадної ідеологічної цензури⁶.

Ці чинники не могли не позначилася негативно як на змісті видрукованої у 1978 р. монографії (тепер, на відміну від теми дисертації, вона називалася «Возз'єднання Правобережної України з Росією»), так і підготовлених параграфів опублікованого у наступному році 2-го тому «Історії Української РСР» (проігноровано аспекти, що торкалися державного життя України, колоніальної політики російського уряду, української державної ідеї та боротьби за її реалізацію тощо). І все ж його монографічне дослідження продовжує залишатися цінною науковою роботою, в якій на основі глибокого аналізу архівного матеріалу реконструйовано цілісну картину соціально-політичної історії Правобережної України другої половини XVIII ст. Вагомий науковий добробок дав підставу дирекції Інституту історії АН УРСР перевести його на початку 1979 р. на посаду старшого наукового співробітника. За цикл наукових праць з історії Правобережжя XVIII ст. Президія Академії Наук нагородила Валерія Смолю медаллю АН УРСР та премією для молодих вчених, а в 1981 р. – Почесною грамотою АН УРСР⁷.

80-і роки стали важливим періодом творчого зростання вченого. Перше, він започаткував в Україні вивчення фундаментальної проблеми свідомості різних прошарків українського суспільства доби раннього нового часу. Виходячи за межі усталених методологічних засад марксистської теорії пізнання історичного процесу, автор зробив величезний крок у напрямку сприйняття основоположних методологічних засад всесвітньо відомої «Школи Анналів». І, що особливо важливо, його було досягнуто лише дякуючи власному творчому (в якій мірі інтуїтивного) пошуку нових методів дослідження. Критично проаналізувавши джерельну інформацію матеріалів виявлених у понад 40 фондах архівів і рукописних відділів наукових бібліотек України та Росії, всесторонньо розкрив процес формування і розвитку соціальної свідомості селян, козаків і міщан у ході їх соціальної боротьби, в опублікованій у 1985 р. монографії «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.)».

Її наукова новизна полягала в тому, що було переконливо доведено: соціальний аспект у самосвідомості українців відігравав вкрай важливу роль. Встановлено, що їх національно-визвольна боротьба органічно перепліталася із соціальною, причому визвольні змагання добивалися найбільшого успіху саме тоді, коли знаходили опертя у сфері соціальних завоювань. Вперше було зроблено успішну спробу з'ясувати відображення суспільних поглядів різних верств населення в історичних документах та в усній народній творчості. Одержані результати дозволили Валерію Смолю у цьому ж 1985 р. успішно захистити докторську дисертацію на тему «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)».

По-друге, відбувалося суттєве розширення не лише хронологічних меж предмету дослідження (до XVII – першої половини XVIII ст.), але й сфери кола питань, що вивчалися. Окрім ментальності згаданих прошарків населення, автор займався у першій половині 80-х рр. з'ясуванням різноманітних сюжетів історії Києва XVII ст.; діяльності наказного гетьмана Максима Кривоноса у 1648 р.; повстання 1657-1658 рр. під проводом полтавського полковника

Мартина Пушкаря; соціальної боротьби на Лівобережжі, Слобожанщині й Запоріжжі у другій половині XVII–XVIII ст.; соціально-економічного і політичного становища Правобережжя і західноукраїнських земель та їхнього адміністративного устрою у другій половині XVII–XVIII ст.; розвитку суспільно-політичної думки у XVII–XVIII ст. тощо. Й вперше звертається до вивчення історіографічних сюжетів.

По-третє, новою гранню у творчості автора стали участь з 1983 р. у підготовці базових підручників з історії України для середньої школи (7-8 класи), написання статей до «Української Радянської Енциклопедії» (томи 2, 5, 9) та з хронології історії України.

По-четверте, у Валерія Смолія почав виразно проявлятися талант у сфері науково-організаційної діяльності, внаслідок чого влітку 1985 р. йому доручається керівництво відділом історії середніх віків (у наступному році обирається на цю посаду)⁸.

Друга половина 80-х рр. (час горбачовської лібералізації режиму) у науковій творчості вченого ознаменувалася початком переосмислення марксистських методологічних засад історичного пізнання, пошуком принципово нової концепції історичного шляху пройденого українським народом. До його честі, він рішуче відмовився від спокуси використання політичної кон'юнктури для наукової і службової кар'єри, а торував власну важку стежину професійного самовдосконалення, зрозуміло, не без спотикань. Дякуючи цій принциповій позиції, автору вдалося окреслити вузлові проблеми витворення нового концептуального бачення середньовічної й ранньомодерної історії України й приступити до їх глибокого вивчення. Уже у 1988 р. робиться перший крок у цьому напрямі: на засіданні «Круглого столу» «Історична наука і сучасність» виступив доповідь «Про деякі нові підходи до вивчення основних проблем феодальної суспільно-економічної формації», в якій звернув увагу на необхідність вивчення специфіки соціально-економічних відносин у козацькій Україні, обумовленої подіями Визвольної війни 1648-1654 рр., соціально-політичної боротьби у другій половині XVII ст. і формування «етнічної держави»⁹. А вже наступного року у виступі на засіданні «Круглого столу» з проблем української історичної медієвістики «Українська медієвістика: проблеми, шляхи розвитку» (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.) визначив коло питань, що вимагали свого переосмислення. До нього включив етнічні процеси за часів Київської Русі, формування української феодальної державності, українське козацтво, Визвольну війну, умови переяславського акту 1654 р., формування етнічної свідомості українців, український гетьманат у складі Росії тощо¹⁰.

Започатковується зсування акцентів творчого пошуку у бік проблематики розбудови Української держави в XVII ст., ролі в ній козацького стану й окремих гетьманів, формування української нації. З'ясування значення козацтва і Запорозької Січі в українській історії дозволило виявити ті їх аспекти, що не вивчалися радянськими науковцями¹¹. Новим словом в українській історіографії стала праця (написана у співавторстві із к.і.н. Олександром Гуржієм) «Становлення української феодальної державності», яка започаткувала на академічному рівні методологічний поворот до відновлення концептуаль-

них засад державницького напрямку першої третини ХХ ст. у підході до оцінки Української держави XVII–XVIII ст.¹². Велику увагу вчений приділив висвітленню діяльності Петра Сагайдачного, Івана Мазепи, Максима Залізняка, державотворчої ролі Запорізької Січі, а також з'ясуванню вкрай складної проблеми формування української нації. Відхід від усталених постулатів окреслився також у написаних автором розділах книги «Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (К., 1990).

Займався вчений дослідженням й інших важливих проблем. Зокрема, взяв участь у дискусії, що розгорілася у 1989 р., про становлення й розвиток української національної символіки. Присвятив ряд праць висвітленню національно-визвольного повстання 1637–1638 рр. (співавтор к.і.н., Віталій Щербак), відображенню суспільно-політичних процесів у Правобережній Україні кінця XVII – початку XVIII ст. у суспільній свідомості селян і козаків, діяльності останнього подільського опришка Устима Кармалюка, витоках державності у східних слов'ян, боротьби міщан Брацлава за землю у другій половині XVIII ст., «Волинської тривоги» 1789 р., Коліївщини, повстання в Турбачі тощо. В 1990 р. опублікував (у співавторстві з д.і.н. Миколою Котляром) книгу «Історія в життєписах» (рос. мовою), в якій подав біографії Мухи, Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Семена Палія, керівників Коліївщини. Торкався й вивчення окремих сюжетів регіональної історії, зокрема середньовічного життя міської громади Києва, часу заснування Хотина, соціальної боротьби на Поділлі XVII–XVIII ст. та ін. Продовжував займатися розробкою підручників (у співавторстві з д.і.н. Віталієм Сарбеєм і д.і.н. Григорієм Сергієнком) для 8-9 класів (К., 1989, 1990). У співавторстві із згаданими авторами у 1987 р. опублікував «Хрестоматію з історії Української РСР», а в наступному році – «Книгу для читання з історії Української РСР».

Нову грань наукових досліджень започаткувала опублікована серія нарисів про історичні погляди видатних істориків минулого: М. Грушевського (у співавторстві з чл.-кор. АН УРСР Ф. Шевченком та О. Гуржієм), С. Юшкова (у співавторстві з к.і.н. Володимиром Ричкою), О. Єфіменко, В. Антоновича (у співавторстві з В. Ричкою), Д. Яворницького.

Великих зусиль докладав Валерій Смолій і для відродження національної археографії. Коли, 1989 р. відновлюється діяльність Археологічної комісії АН України, почав виконувати обов'язки заступника її голови. За короткий час виступив ініціатором, організатором і виконавцем перевидання низки творів представників української історичної класики: В. Антоновича, В. Беца, М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького, О. Єфіменко. За його редакцією виходять з друку твори Г. Л. де Боплана, Ф. Софоновича, О. Рігельмана, М. Бантиш-Каменського, ряд збірників документів і матеріалів.

Не можна обійти мовчанкою ще одного важливого аспекту діяльності вченого – науково-організаційного. Очолити відділ середніх віків, проявив велике піклування про підготовку молодих наукових кадрів, подаючи приклад своєю самовідданою працею. «Дух толерантності, взаємоповаги, високої творчої активності в поєднанні з виконавчою відповідальністю, які стають засадами функціонування фактично сформованого ним структурного підрозді-

лу, – слушно зазначає В. Матях, – незабаром виводять останній на пріоритетні позиції в Інституті. По суті, на базі відділу вже на початок 90-х рр. формується новітня державницька школа, він перетворюється в координаційний центр з дослідження українського середньовіччя і раннього нового часу»¹³.

Важливим етапом у процесі переосмислення в українській історіографії історичного значення козацтва стала опублікована стаття «Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті». Було переконливо доведено, що козак-воїн водночас виступав і козаком-землеробом – вільним виробником, котрий своє господарство (зимівник) вів за протофермерським зразком, і саме козацтво перехопило естафету державної традиції, що перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського і Київського князівств. Автор слушно підкреслив виняткову важливість козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянства¹⁴. Інтенсивне у співавторстві з Валерієм Степанковим опрацювання проблеми сутності Визвольної війни XVII ст. дозволило аргументовано обґрунтувати наукову неспроможність теорії «возз'єднання України з Росією,» розкрити неправомірність обмеження нею завершення визвольних змагань українців 1654 роком й формулювати гіпотетичний концепт про їх тривалість включно до 1676 р.¹⁵ В світлі теоретичних засад нової концепції зробив успішну спробу вперше змалювати цілісну панораму ходу визвольної, конфесійної та соціальної боротьби впродовж 1648-1676 рр. у посібнику «Історія України: нове бачення» (К., 1995. Т. 1). Невід'ємною складовою її розробки стало переосмислення комплексу питань розбудови Української держави, внутрішньої і зовнішньої політики її урядів тощо. Вирішальний крок у цьому напрямку було зроблено у роботі «Українська козацька держава», в якій висвітлив головні аспекти функціонування політичних інституцій з часу виникнення Української держави до її ліквідації російським урядом. При цьому сформулював перспективну для подальшої наукової розробки ідею, що, незважаючи на розкол козацької України у 1663 р. на дві Гетьманщини, їх потрібно розглядати як єдину державну структуру¹⁶.

В наступні роки дослідження проблеми державотворення проводилося Валерієм Смолієм у двох головних напрямках. По-перше, слушно акцентував увагу на з'ясуванні цього процесу у Правобережній Україні, який раніше залишався поза сферою інтересів істориків¹⁷. Потужним імпульсом для вивчення комплексу питань, що торкалися функціонування державних інституцій середини XVII–XVIII ст., стало проведення організованих ним, починаючи з 1991 р., Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» (на 2001 р. опубліковано 7 випусків їхніх матеріалів). По-друге, враховуючи значимість впливу особи, наділеною владою, на розвиток соціально-політичних процесів, дослідник приділив велику увагу вивченню діяльності українських гетьманів. Центральне місце у створеній ним галереї образів по праву зайняла постать творця Української держави Б. Хмельницького (їй присвятив до середини 90-х рр. 15 наукових праць). У 1993 р. вийшло з друку у співавторстві з В. Степанковим фундаментальне монографічне дослідження «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (у 1995 р. побачило світ його друге, доповнене видання), в якому че-

рез призму діяльності гетьмана висвітлено грандіозну панораму національно-визвольної і соціальної боротьби середини XVII ст. Позитивно оцінена науковцями, вона призвела до суттєвого перегляду спрощених і сфальшованих на догоду концепції «возз'єднання України з Росією» поглядів на суть діяльності Б. Хмельницького, його місця в українській історії, розгортанні визвольних змагань у 1648-1657 рр.¹⁸. Вагомим виявився доробок автора у дослідженні слабковивчених аспектів діяльності П. Сагайдачного, Петра Дорошенка та І. Мазепи. Помітною подією в історіографії став вихід у світ підготовленої колективом авторів, очолюваних Валерієм Смолієм, збірника нарисів про 20 найвизначніших гетьманів Війська Запорозького й Української держави XVII–XVIII ст. (Володарі гетьманської булави. К., 1994, 1995).

Вельми успішно вчений розробляв й інші актуальні проблеми української історії. У 1991 р. у співавторстві з О. Гуржієм опублікував книгу «Як і коли почала формуватися українська нація»¹⁹. В ряді робіт торкнувся вивчення питань ролі конфесійного чинника у визвольній боротьбі XVII ст.; значення традицій Визвольної війни українського народу у перебігу антифеодальної боротьби другої половини XVII–XVIII ст.; оцінки ухвали Переяславської ради і українського-московського договору 1654 р.; української етнічної символіки; історії українських нагород; дискусійних аспектів проблеми Коліївщини тощо. Плідним виявився доробок у продовженні висвітлення історичних поглядів М. Грушевського, В. Антоновича, В. Липинського, Д. Дорошенка.

Здобуття Україною незалежності викликало до життя потребу розробки нових навчально-методичних програм та підручників з історії України. А відтак взяв участь у підготовці «Програми з історії України» для 7-11 кл. (1992 р.) й також «Програми для шкіл з поглибленим вивченням історії. Історія України 7-11 класи» (1996 р.). По суті заново переробив розділи у виданому разом із Г. Сергієнком підручнику для 7-8 кл. «Історія України» (1993 р.). Підготовлене за його безпосередньою участю, як автора та за редакцією, 2-х томне видання «Історія України: нове бачення» (1995 р.) стало першим створеним у незалежній Україні посібником для вишів.

Доклав чимало зусиль і для перевидання творів видатних істориків минулого, а також здійснення археографічних публікацій. За його участю, як відповідального (головного) редактора чи його заступника, були опубліковані: Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі (К., 1992); Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків (К., 1990-1992. Т. 1-3); Грушевський М.С. Історія України-Руси (К., 1991-1995. Т. 1-10); Грушевський М. Ілюстрована історія (К., 1992); Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. (К., 1991); Дорошенко Д. Історія України (К., 1993); Бантыш-Каменский Н.Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства (К., 1993) та ін.

Не можна недооцінювати важливого значення, особливо для учнів, студентів, вчительства й викладачів вишів, започаткованої ним видавничої серії «Історія України в прозових творах і документах». Серед них назвемо «Великий неспокій. Друга половина XVII–XVIII ст.» (К., 1992), «Відома і чута в усіх кінцях землі: друга половина IX – перша половина XII ст.» (К., 1993),

«Темні віки: XIV – перша половина XV ст.» (К., 1993), «На переломі: друга половина XV – середина XVII ст.» (К., 1994) та ін.

За визначні досягнення Валерія Смолія у вивченні історії України, які знайшли високу оцінку вітчизняної і зарубіжної наукової громадськості, він обирається у 1992 р. член-кореспондентом, а в 1995 р. – дійсним членом (академіком) Національної академії наук України із спеціальності «Історія України».

Звертає увагу на себе факт органічного поєднання дослідницької роботи з організаційно-адміністративною діяльністю. В липні 1991 р. призначається заступником директора з наукової роботи Інституту історії НАН України, а в грудні 1993 р. обирається колективом директором провідної наукової історичної установи України. Так склалася доля, що на його плечі впав величезний тягар відповідальності за зміну парадигми методологічних засад її функціонування у край складній ситуації. Як згодом згадував академік Петро Трощко, «Перейняти на себе провідну у державі академічну установу на початку 90-х рр. у час матеріальної скрути, коли наука в Україні, по-суті, опинилася в умовах виживання, і при цьому не лише зберегти, а й значно підсилити її науковий потенціал – справа не проста. Академіку В.А. Смолю вдалося це зробити (можливо, ціною певного самовідречення від власних наукових планів) ...»²⁰. Розпочався новий період у житті та діяльності й у його становленні як керівника академічної інституції, важливу роль відігравали дружні поради досвідченого адміністратора академіка НАН України Юрія Кондуфора. Уже в перші роки окреслилася позитивна тенденція якісного поліпшення (всупереч складним обставинам, зумовлених нестачею коштів й труднощами, породженими розробкою нової концепції історії України) наукова й науково-організаційна діяльність Інституту: розпочалася структурна перебудова підрозділів; в ряді вишівських центрів України створюються регіональні осередки історичних досліджень; розширюються міжнародні наукові зв'язки, зокрема налагоджується творчі контакти з науковцями українознавчих центрів, які функціонували у Західній Європі, Канаді, США. Важливе значення мало сформування у 1997 р. на базі відділу середніх віків Науково-дослідного інституту козацтва, що став координаційним центром вивчення історії Війська Запорозького. Важко переоцінити й значимість для функціонування академічної установи створення власної видавничої бази – комп'ютерно-видавничого відділу²¹.

Доводилося розв'язувати і низку інших проблем, адже очолив наукову координаційну раду з проблеми історичної науки НАН України та Українську філію Міжнародного наукового товариства по вивченню XVIII ст., став президентом Національного комітету по вивченню країн Південно-Східної Європи, віце-президентом Національного комітету істориків України, головою спеціалізованої Вченої ради по захисту дисертацій в Інституті історії НАН України, членом спеціалізованих рад Київського і Дніпропетровського університетів. З 1997 р. ввійшов до складу Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, а з 1998 р. почав виконувати обов'язки члена Президії Національної академії наук України.

Важко переоцінити значення його зусиль, як головного редактора «Українського історичного журналу» (з початку 1994 р.), спрямованих на перетво-

рення часопису в трибуну найважливіших досягнень національної історіографії. Адже за його визнанням, «... у середині 1990-х рр. через фінансові негаразди взагалі постало питання існування часопису. Довелося знову перевести його у формат двомісячника, вишукувати внутрішні можливості й ресурси. Варто відзначити самовіддану, напружену роботу редакторів, редколегії, розуміння та підтримку колег як інституту, так і поза його межами»²². І з початку XXI ст. він трансформувався в один з кращих у гуманітарній сфері й піднявся до рівня провідних історичних журналів Центрально-Східної Європи. З літа 1997 р. науковці Інституту, розпочали підготовчу роботу з реалізації запропонованого Валерієм Смолієм «унікального проекту науково-довідкового характеру – багатотомної «Енциклопедії історії України», яка своєрідно підсумовує доробок новітньої української історіографії в галузі практичного й теоретичного осмислення поступу більш ніж тисячолітньої національної історії, представлений в усій сукупності й логічній підпорядкованості подій, персоналій, термінів»²³.

Важливе значення для становлення й розвитку нової концепції української історії мало втілення у життя розробленого ним унікального проекту багатотомного видання «Україна крізь віки». Залучивши до його виконання провідних учених України, він спромігся за короткий термін (впродовж 1998-2000 рр.) опублікувати 15 томів цієї серії. Дане видання стало першою у незалежній Україні фундаментальною науковою роботою, присвяченою історії України з найдавніших часів до сьогодення. Науковий загаль і громадськість високо оцінили дану працю і Валерію Смолю та групі авторів у грудні 2001 р. Указом Президента України було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки.

Водночас продовжував інтенсивно працювати у сфері розробки таких актуальних проблем як історія козацтва; Національна революція XVII ст.; Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.; становлення і розвиток українського етносу; політична культура та проблеми ментальності українського суспільства XIV–XVIII ст.; українська дипломатія XVII–XVIII ст. тощо. У 1997 р. побачила світ монографія « Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації», в якій вперше зроблено спробу з'ясувати зміст політичної свідомості нової національної еліти та її роль у державотворчому процесі. На основі аналізу джерельного матеріалу вчений у співавторстві з В. Степанковим розробив концепцію визвольних змагань українців 50-70-х рр. XVII ст. Її основні положення знайшли обґрунтування у монографічних дослідженнях «Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення» (К., 1999) та «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки» (К., 1999. Т. 7).

Нові якості таланту Валерія Смоля, уже як політичного діяча, проявилися під час його діяльності на посаді віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики (1997-1999 рр.). Обіймаючи її, завжди приймав зважені рішення, пам'ятаючи, що за кожним із них стоять долі живих людей; залишаючись при цьому скромною, чуйною і порядною людиною. Поділяю думку чл.-кор. АН України Олександра Реєнта, що він «послідовно проводив лінію на гуманізацію суспільства, створення такого соціокультурного, міжетнічного, міжконфесійного клімату, який максимально відповідав би інтересам і дер-

жави, і кожної людини, гармонізував стосунки між ними»²⁴. При цьому «залишався насамперед вченим, в усьому покладаючись не на емоції чи політичні пристрасті, а на здоровий глузд, доцільність і суспільну користь»²⁵.

Вагоме наукове значення для з'ясування причин кризи історичної науки в Україні, пошуку шляхів виходу з неї, розробки нових методологічних засад її розвитку мали висловлені ним у другій половині 90-х ХХ ст. – поч. ХХІ ст. міркування у виступах на нарадах і конференціях та в публікаціях на шпальтах преси. У них слушно зазвучало застереження «дещо критичніше поставитися до модного сьогодні підходу, який декларується як заповнення так званих «білих плям» в історії. Очевидно, на певному етапі це слід було б робити. Але в цьому контексті існує інша небезпека – поява вже не «білих плям», а «чорних дир», коли висвітлення історичного процесу йтиме вибірково, селективно, і коли загальні його закономірності підминатимуться випадковими на злобу дня історичними подіями, факторами, окремими особами. Історію слід реконструювати такою, якою вона була – складною, багатовимірною, неоднозначною. Її не слід ні прикрашати, ні драматизувати». Важко не погодитися з твердженням автора, що «нинішні тенденції розвитку науки вказують, насамперед, на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичного процесу в Україні. У цьому контексті однією з основних умов досягнення успіху є відмова від думки про необхідність створення єдиних універсальних методологічних засад, на основі яких могли б писати свої праці історики». Торкаючись проблеми характеру взаємин науки і влади, зауважив: «Завдання державної влади є підтримка й допомога у реформуванні науки. Завдання науки є допомога державі у трансформації суспільства. Взаємозалежність науки і влади висока, вони повинні допомагати одна одній не лише вижити, а й динамічно розвиватися. Якщо не буде такої взаємодопомоги, наука загине (вона вже гине на наших очах). Влада, звичайно, не загине, але це вже може бути інша влада, яка функціонуватиме виключно для себе». Точніше не скажеш!

Початок ХХІ ст. ознаменувався новими успіхами Валерія Андрійовича як вченого, адміністратора й менеджера історичної науки. Активно продовжував досліджувати такі проблеми як особливості Української революції ХVІІ ст., її роль та місце в ранньомодерній історії не лише України, але й Центрально-Східної Європи; політична система України у другій половині ХVІІ ст.; геополітичне становище Української держави середини ХVІІ – початку ХVІІІ ст.; участь козацтва і селянства в революції 1648–1676 рр.; українська державна ідея кінця ХVІ–ХVІІІ ст.; витоки українського парламентаризму; становлення національного інституту влади як українського політичного проекту тощо. Не згасав інтерес й до подальшого осмислення ролі видатних осіб у державотворчих процесах ХVІІ ст., а відтак до жанру історичного портрета, зокрема гетьмана Петра Дорошенка. Займався й розробкою сюжетів, що торкалися української ментальності й культури ХVІІ–ХVІІІ ст. Так, узяв участь у написанні монографій: «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001); «Україна: віхи історії» (К., 2001); «Нариси з історії дипломатії України» (К., 2001); «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості» (К., 2001);

«Україна ХХ століття»: У 2 книгах (К., 2002) та ін. 2002 р. побачила світ (у проєкті «Особистість і доба») книга «Богдан Хмельницький», що стала новим кроком у дослідженні життя і діяльності видатного сина України.

У середині першого десятиріччя розпочався сучасний період життя й діяльності Валерія Смоля. Притаманними йому стали: у науковому аспекті – зміщення акценту у бік створення праць монографічного характеру переважно з проблематики політичної системи України у період революції, а в керівництві Інститутом – переорієнтації його колективу на розробку фундаментальних досліджень з вузлових проблем української історії. Зокрема, продовжував ґрунтовно вивчати еволюцію української державної ідеї XVII–XVIII ст. й боротьбу еліти Гетьманщини за її реалізацію, що дозволило глибше з'ясувати рівень політичної свідомості тогочасного суспільства, побачити деструктивні процеси, що роз'їдали політичну систему держави. Паралельно досліджував комплекс питань, пов'язаний з її зовнішньою політикою у роки революції. Результатом стало істотне збагачення уявлень науковців про процес становлення української дипломатичної служби, основні принципи її функціонування, напрямки зовнішньої політики Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, П. Дорошенка й інших гетьманів. Ці напрацювання оформилися в окремі розділи фундаментального дослідження «Історія українського козацтва: Нариси у двох томах» (Т. 1. – К., 2006). Новим словом в історичній науці став доробок Валерія Смоля у з'ясуванні соціальних аспектів розвитку революції за доби гетьманату Б. Хмельницького. Вчений спромігся у співавторстві з В. Степанковим відтворити цілісну панораму ролі у ній селянства. Проаналізувавши зміст, форми й особливості його боротьби, він аргументовано довів, що вона переросла у Селянську війну 1648 – першої половини 1652 рр., яка призвела до кардинальних зрушень у сфері соціально-економічних відносин козацької України. Висвітлюючи її феномен, ґрунтовно проаналізував й політику Б. Хмельницького у селянському питанні (Історія українського селянства. – К., 2006. Т. 1). Розкрив також вплив соціальної боротьби посполитих і козацтва на витворення нової моделі соціально-економічного розвитку України у революційну добу²⁶.

Як уже зазначалося, велику увагу приділяв вивченню політичної системи українського суспільства. Як наслідок, 2008 р. побачила світ праця «Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття». Її основні складові увійшли до фундаментального дослідження колективу авторів «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» (К., 2008). А його роздуми над проблемами особливостей витвореної українцями моделі політичної системи у контексті європейської історії XVI–XVIII ст., механізмів функціонування владних структур, ролі молодого еліти знайшли реалізацію у виданих 2014 р. двох монографічних досліджень²⁷.

Оскільки у кінці першого десятиріччя ХХІ ст. уже назріла потреба теоретичного осмислення вузлових проблем революції 1648-1676 рр., то було прийнято рішення присвятити цій проблемі спеціальне дослідження монографічного характеру, яке побачило світ 2009 р. У ньому вперше в історіографії в комплексі проаналізовано типологію і характер революції, її місце у європейському революційному процесі XVI–XVIII ст., співвідношення національно-

визвольної і соціальної складових у революційних подіях, особливості формування української політичної системи на теренах Гетьманщини, геополітичне становища Української держави та його вплив на хід революції тощо²⁸.

Не залишалася на маргінесі авторської сфери наукових уподобань вивчення видатних персоналій революційної доби. Зокрема, 2009 р. вийшло з друку третє доопрацьоване видання монографії «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет». А через рік з'явилося фундаментальне дослідження життя й діяльності видатного державного діяча України Петра Дорошенка. По-перше, його зміст спростовував розповсюджений в історіографії міф про трактування соціально-політичних подій 60-х – першої половини 70-х рр. XVII ст. «Руїною», який міцно вкоренився у свідомості не тільки пересічних українців, але і гуманітарної еліти. Насправді ж у цей час точилася відчайдушна боротьба за соборність козацької України та збереження її суверенітету. По-друге, ґрунтовно розкрито образ П. Дорошенка, котрий разом з київським митрополитом Й. Тукальським намагався об'єднати козацьку Україну, зберегти її внутрішньо-політичний суверенітет й утворити Київський Патріархат²⁹.

Важко переоцінити наукову, культурологічну й просвітницьку значимість для сучасного суспільства, особливо його інтелектуального сегмента, опублікованої за його безпосередньої участі й під його керівництвом у 2014–2018 рр. серії фундаментальних колективних монографій, присвячених комплексному висвітленню найважливіших аспектів функціонування Української держави середини XVII–XVIII ст. Вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії вона розглядається як цілісний суспільно-політичний організм, витвореної під час революції, унікальної у Центрально-Східній Європі політичної системи. І нарешті для її означення поряд з терміном «Гетьманат» широко починає вживатися назва «Українська держава», що найточніше відображає її сутність. Адже, починаючи з кінця 60-х рр. XVII ст. у свідомості молодого політичного еліти, козацтва й поспільства уже утверджується самоназва держави «Україна». Започаткувала її книга «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура» (розділ «Влада в Українській державі: сутнісний зміст та вектори позиціонування»).

Особливо «урожайним» виявився 2018 рік. Світ побачили 4 книги. Зокрема, «Український Гетьманат. Нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. (Кн.1, розділи «Влада в Українській державі раннього нового часу» й «Дипломатична служба та зовнішньополітична діяльність гетьманських урядів») (Кн.2, розділ «Державна економічна політика та становлення національної господарсько-економічної моделі»). До колективної монографії «Соціополітичний простір ранньомодерної України. Історичні нариси» підготував розділ «Українська революція XVII ст.: вектори концептуалізації дослідницького поля». Своєрідним підсумком інтелектуальних зусиль авторського колективу стала книга «Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби», до якої Валерій Смолій написав 3 розділи. Багаторічний досвід розробки проблем Української революції вимагав всестороннього осмислення не лише її феномену у вітчизняній історії, але і в розрізі порівняльного аналізу з іншими європейськими революціями XVI–XVIII ст. І упродовж

2018-2019 рр. інтенсивно працював над монографією «Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції» (понад 20 др. арк.). Це перший в історіографії науковий проєкт, присвячений вивченню концептуальних аспектів даного предмету дослідження.

Окрім цієї центральної у науковій творчості тематики, в нього вистачало на- снаги і сил для ґрунтовного вивчення й інших сюжетів. Так, упродовж 2006-2018 рр. у колі його досліджень опинилися такі проблеми як змалювання біографічних портретів багатьох істориків сучасності і минулого (Ф. Шевченка, П. Тронька, Ю. Пінчука, І. Кураса, С. Кульчицького, П. Гудзенка, І. Гуржія, В. Литвина, О. Рес- та та ін.); роль українських революцій та їх вплив на державотворчі процеси; опришківство XVI-XIX ст.; історія Інституту історії України НАН України; життя і творчість В. Вернадського; Україна в російському історичному дискурсі (кінець XX – початок XXI ст.) (у співавторстві); феномен козацтва у контексті вивчен- ня раннього нового часу; етнонаціональні процеси на Донеччині й Луганщині (у співавторстві); Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етно- культурному просторі України; національне питання в Україні: виклики сучас- ності й уроки історії; сучасна українська енциклопедистка (у співавторстві); істо- ричний досвід українського державотворення й ін.

Явно недооцінюється наукова, суспільно-політична й інтелектуально- культурологічна значимість сформульованих у цей період Валерієм Смолієм міркувань у понад сотні невеличких за об'ємом есе, виступів на конференці- ях і «круглих столах», інтерв'ю, «вступних слів» («передніх слів») і передмов до колективних чи індивідуальних монографій. Особливо важливі вони з погля- ду осмислення складної палітри методологічних засад сучасної української і- сторіографії, а також місця, ролі й оцінок вузлових подій і процесів вітчизня- ної історії XVII – початку XXI ст. Серед останніх назвемо боротьбу за незалеж- ність і державотворчі процеси; революційні події XVII, XX і початку XXI ст.; соборність України; конституцію П. Орлика; Україна та перша й друга світові війни; історію Криму й Донбасу та їх місця в модерному українському націо- нальному проєкті; історію Запорозької Січі та ін.

На окрему увагу заслуговують роздуми вченого щодо якісних параметрів обрання дослідниками теоретичних концепцій і методів творення власних на- ративів; впливу характеру відносин влади й істориків на якість їхнього профе- сійного продукту та ін. Вже у 2007 р. він звернув увагу на парадокси історич- ного пізнання (у співавторстві з Ю. Левенцем) і складнощі переформатуван- ня пострадянської свідомості українського суспільства (інтерв'ю газеті «День» 30 січня «Легше перебудувати дім, аніж змінити «конструкцію» свідомості лю- дей»). А в інтерв'ю цій же газеті від 14 липня 2011 р. підкреслив, що «правда і- сторії (якщо вона не препарована ідеологічно, а справжня) завжди є патріотич- ною». А відтак було зафіксовано несприйняття модного концепту постмодер- ністів про доцільність «денационалізації» української історії.

Висловлене міркування знайшло істотне інтелектуальне збагачення у роз- логому інтерв'ю Валерія Андрійовича з нагоди 60-річчя видання «Українського історичного журналу». У ньому слушно зауважував: «Нині побутують спроче- ні та нав'язані уявлення про національну історію як своєрідний інтелектуальний

релікт XIX ст., яке афористично називають століттям націй і національних держав. Якщо керуватися винятково такими уявленнями, то у цьому світлі національна історія постає як застарілий, старомодний, старожитній та архаїчний інтелектуальний продукт, котрий відразу маркують, точніше таврують, як «спекулятивний» і «націоналістичний» апріорі». При цьому підкреслив, що «у світлі ж нашого часу концептуалізація національної історії постає не як формалізована, ексклюзивна, націєцентрична цілісність, а радше як низка взаємопов'язаних проєкцій щодо конструювання нашого минулого в розрізі суб-, мульти-, полі-, гетеро-, не-, прото-, донаціональних способів репрезентації». Адже «хочу наголосити на тому, що жодні культурні, інтелектуальні, ідеологічні метаморфози, чи то пак гучні медійні події, котрі забуваються вже наступного тижня, не можуть скасувати базової настанови – **без представлення нашої країни, нації, держави на культурній та інтелектуальній мапі світу, зокрема науково-історичних проєкцій її минувшини, неможливо реалізувати успішний суспільний, національний, державний проєкт**» (виділено нами – В.С.)³¹.

Вельми критично, якщо не негативно, сприймав парадигму глобалізму, насаджування його ідеологами у сфері гуманітарних наук у формі «наднаціональної політкоректності». У статті «Неювілейні думки. Як навчити громадянина мислити. До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського та 80-річчя Інституту історії України (написаній у співавторстві з О. Ясем) відверто висловився про трагічні наслідки для української нації цієї політики. «Присмерк глобалізму з утравдженням показної та наднаціональної політкоректності, – підкреслювали, – нав'язує ілюзію універсальності й прагматизму на ниві світової соціогуманітаристики, зокрема історії. Проте глобалістичні тенденції постісторії в жодному разі не скасували нагальних потреб представлення країни/нації/держави на культурній та інтелектуальній мапі світу, зокрема наукових проєкцій її минувшини. Без такої репрезентації нашої історії, культури, науки **ми односторонньо опинимося в колі, як сказали б раніше, «неісторичних», а за сучасним означенням маргінальних націй**» (виділено нами – В.С.)³².

Неодноразово звертав увагу на першорядність у дослідницькому ремеслі аналізу джерел. «Передусім зауважимо, – зазначав він, – що дієздатність будь-якої теорії, концепції або гіпотези, котра претендує на пояснення минулого, значною мірою спирається на дослідницький інструментарій, завдяки якому отримуються, формулюються та репрезентуються результати наукових досліджень. В історичній науці проблема методів здебільшого пов'язана з прочитанням і витлумаченням джерельних комплексів, а за великим рахунком – із творенням відповідних текстів, що пропонують певну конструкцію минулого»³³. Застерігав від некритичного сприйняття модних «постмодерністських експериментів»: «Насамперед вважаю, що українським ученим не слід ставитися до найпривабливіших концептуальних пропозицій, епістемологічних взірців та інтелектуальних новацій як до якогось «вищого одкровення» чи «універсальної відмички» на ниві наукового пізнання. Адже кожна концептуальна пропозиція – лише один із багатьох дослідницьких інструментів, метафорично кажучи, невеличкий пізнавальний фрагмент у палітрі безмірного моря можливостей зі студіювання нашої, європейської та світової минувшини»³⁴.

Різко критикував профанацію історичної науки дилетантами, яких чимало розвелось. «Ледь не кожен уважає себе, – підкреслював учений, – якщо не експертом, то, як мінімум, добре обізнаною і кваліфікованою особою в питаннях нашої історії. Але, на жаль, навіть досить освічена людина не усвідомлює величезну різницю між повсякденними чи аматорськими судженнями, про адекватність і достовірність яких зазвичай ніхто не замислюється, та високоякісним і професійним інтелектуальним продуктом у царині історії, котрий опрацьовується роками»³⁵. І спромігся надзвичайно точно змалювати визначальну методологічну підвалину освоєння ремесла історика-професіонала. «Адже справжній фах історика здобувається, – наголошував Валерій Смолій, – завдяки багаторічній роботі з джерелами, складним і повсякденним потугам думки навколо тлумачень фактів і подій минувшини, безцінним комунікативним практикам спілкування зі старшими та молодшими колегами, десяткам і сотням цехових нюансів і нібито «дрібниць», які дозволяють побачити, уявити, відчути історичну людину, зрозуміти мотиви її поведінки, темп буття тощо»³⁶.

Як бачиться мені, доцільно окреслити й кілька визначальних концептів ученого, що торкаються осмислення ним ряду сучасних процесів. Так, вельми перспективним для подальшої розробки науковцями є бачення ним органічної єдності революційних подій в Україні кінця ХХ – перших десятирічь ХХІ ст. На його переконання, заслуговує на увагу влучне «застереження німецького філософа та культуролога В. Беньяміна, який розглядає революцію як своєрідний «стоп-кран» у намаганнях людства зупинити суспільну катастрофу, в українському варіанті Революція на граніті виявилася стоп-краном для неповернення країни у квазідержавне та радянське тоталітарне існування, надавши суспільний імпульс державотворенню 1990-х рр. Своєю чергою Помаранчева революція стала запобіжником для імовірного згорання демократичних процесів й увімкнула зелене світло лібералізації суспільного й економічного життя. Революція гідності унеможливила формування авторитарного політичного режиму та відстояла державний суверенітет після зовнішньополітичного розвитку листопада 2013 р.»³⁷. Сповна поділяю висловлене вченим міркування, що «в 2014 р. не тільки Україна, а й весь світ увійшов у новітню історичну добу. Пострадянська епоха добігла свого кінця... І найпереконливішим свідченням цього є те, що саме у цій темпоральній точці було зруйновано не тільки писані й неписані домовленості щодо устрою післявоєнного світу, яких більш-менш дотримувалися після розпаду СРСР, а й де-факто поховано численні суспільні та громадські табу як в Україні, так і у світі. Інакше кажучи, відбулися кардинальні метаморфози суспільної, громадської, культурної свідомості»³⁸.

Не обійшов очільник Інституту історії й такої гострої проблеми як взаємовідносини історика й влади. Надзвичайно стисло й точно охарактеризував «феномен радянської історичної науки». На його переконання, з яким важко не погодитися, вона – «це свого роду унікальний експеримент, коли була штучно перервана академічна традиція й на принципово нових засадах утворена нова структура науки із своїми інституціями, ідеологією, кадрами, відповідними ритуалами, нормами наукового життя... вона постійно знаходилася під тиском партійно-державного апарату, була строго ідеологічно регламентована та

ідейно уніфікована». І при цьому чітко змалював «особливий тип радянського історика. Основними рисами його були інтелектуальна пасивність, безініціативність, автоматизми мислення, внутрішня самоцензура, а для українського радянського історика – навіть подвійна або потрійна самоцензура. Теоретична думка зазвичай підмінялася ідеологічною витриманістю, обов'язковим цитуванням класиків марксизму-ленінізму та партійних директив»³⁹.

І чи не вперше в історіографії сконструював оптимальну для українського суспільства модель стосунків влади й історика. «Сучасна історична наука, – на переконання Валерія Смоля, – умовах політичної нестабільності, гібридної війни, інформаційних атак та меморіальних війн стає майданчиком для співпраці історика і владних структур, інструментом визначення новітніх стратегій державної історичної політики. Влада потребує знань і навичок історика з метою створення нової історичної ідеології, виховання патріотизму, вирішення болючих проблем радянського минулого (репресій-чисток, голодомору, воєнних втрат та прорахунків, переслідувань інакомислення часів «розвиненого соціалізму»), а також і боротьби за «давню спадщину...» Саме «сучасним історикам належить відповідальна місія окреслити контури минулого й сучасного України як розвинутої й достойної європейської держави, самостійного політичного гравця на міжнародній арені, рівного серед рівних суб'єкта геополітики»⁴⁰. І, якщо нові владні інституції, що сформувалися влітку-восени 2019 р., проігнорують пропозиції такого чи подібного змісту (а така загроза існує, бо поки що їхні представники демонструють переважно повне невігластво у царині української історії, знання особливостей ментальності української нації й традицій національно-визвольних змагань упродовж XVII – початку XXI ст. та ігнорують її уроки), то спровокують внутрішньополітичне протистояння, що обернеться для них катастрофою.

Величезна заслуга Валерія Андрійовича як менеджера полягає у вмінні вірно обрати стратегічні напрями розвитку історичної науки фахівцями не тільки Інституту історії, але й у значній мірі в Україні в цілому. Як уже відзначалося, з кінця 90-х рр. XX ст. почалася реалізація грандіозного проекту видання «Енциклопедії історії України», перший том якої з'явився на світ 2003 р., а останній – десятий – у 2013 р. У його підготовці взяли участь сотні кращих фахівців країни. Поза всяким сумнівом учені Інституту (власне вони й склали упродовж 16-річної копіїткої праці ядро авторського колективу) здійснили науковий подвиг, витворивши на основі сучасних методологічних засад величну панораму шляху пройденого українським народам й етнічними меншинами, котрі проживали на її теренах, з раннього середньовіччя й до сьогодення. Його неможливо переоцінити, бо вперше у вітчизняній історичній науці висвітлення подій, явищ і процесів, діянь державотворців, політиків, полководців, церковних ієрархів й інтелектуалів, буття різних прошарків соціуму подано у річищі національної концепції, а не через призму постулатів чужоземних історіографій. Як зауважував Валерій Смолій, «Це – фундаментальний інтелектуальний і довідково-інформаційний ресурс, який дозволяє суттєво інтенсифікувати циркуляцію наукової інформації з історії України та забезпечити широкий діапазон академічних, дидактичних, культурно-просвітницьких і популяризаторсь-

ких потреб у царині національної соціогуманітаристики. Щиро тішуся з того, що групу істориків – найбільш активних учасників цього проекту – було відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки за 2016 р. Але робота над проектом триває й далі. Готуються до друку додаткові томи, а також спеціалізований том «Україні – Українці», котрі, сподіваюся, побачать світ найближчим часом»⁴¹ (перша книга вийшла з друку 2018 р.). І в цій успішній реалізації одного з наймасштабніших науково-дослідницьких проектів української соціогуманітаристики величезна заслуга власне директора Інституту. Адже вона стала можливою у значній мірі лише завдяки його кипучій енергії, винятковій цілеспрямованості, організаторському таланту й неперевершеному умінню «відшукувати» кошти (і немалі) для публікації підготовлених томів.

Іншим вкрай важливим напрямом виявилася підготовка багатотомних праць із різних зрізів української історії, що дозволяли і дозволяють заповнювати існуючі прогалини у з'ясуванні багатьох проблем минувшини. Саме вони формують «методологічні й теоретичні засади багатотомного синтетичного курсу з історії України»⁴². До них відносно двотомники «Історія українського козацтва» (2006) та «Історія українського селянства» (2006), шеститомну «Україна: хронологія розвитку» (2007-2011), п'ятитомну «Історію державної служби в Україні» (2009), трьохтомну «Історію українського парламентаризму» (2010), двохтомні «Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПУ (1921-1928 рр.)» (2010), «Економічна історія України» (2011), «Нариси історії Української революції 1917-1921 років» (2012), «Повсякдення ранньомодерної України» (2012-2013), «Велика війна 1914-918 рр. і Україна» (2014-2015), «Схід і Південь України: час, простір, соціум» (2014-2016), «Український гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст.» (2018) та інші.

Вражаючими є масштаби виконання Валерієм Смолієм функції науково-редактора. В це важко повірити, але на початок 2019 р. проредагував понад 700 колективних й індивідуальних монографій, збірок документів, перевидань творів історичної спадщини, збірників наукових праць тощо. І не формально! Його зауваги і поради завжди відзначалися високим професіоналізмом, аргументованістю, повагою до поглядів авторів навіть принципово відмінних від його власних. І не сумніваюся в тому, що ця толерантність у поєднанні з принциповістю лише йшла на користь справі. За сприяння і підтримки директора Інституту, попри фінансові проблеми, продовжують виходити щорічник «Україна в Центрально-Східній Європі» (18 випусків), історичні альманахи «Ruthenica» (19 випусків), «Соціум» (11 випусків) та «Ейдос» (9 випусків), які користуються великою популярністю серед інтелектуальної спільноти.

Чималі заслуги Валерія Смолія у якісному нарощуванні творчого потенціалу колективу Інституту історії. Повністю виправдала себе практика створення у межах існуючого структурного поділу спеціалізованих центрів, сконцентрованих на дослідженні важливих проблем національної історії.

Позитивною стороною функціонування Інституту стало залучення до співробітництва з ним висококваліфікованих фахівців усіх регіонів України, формування у них власних науково-дослідних осередків і філій для дослідження проблематики всеукраїнського чи локального значення. Яскравим проя-

вом поваги до нього з боку колективу Інституту є постійне обрання ним (з 1993 р.) Валерія Смолія своїм очільником (останній раз це відбулося 11 жовтня 2018 р.) Враховуючи його авторитет серед наукової спільноти й талант менеджера, обирається академіком-секретарем відділення історії філософії та права Національної академії наук України (2015) та членом її Президії (2015).

Працював талановитий вчений і в сфері розробки посібників і підручників для ЗВО і середньої школи. Так, у 2000 і 2002 рр. побачили світ друге й третє перевидання «Історія України: нове бачення» – навчального посібника для студентів і викладачів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Було підготовлено й опубліковано пробний підручник для 7 класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» (К., 2000). На III Київській Міжнародній виставці-ярмарку «Книжковий сад-2001», присвяченій 10-й річниці Незалежності України, був відзначений Дипломом у номінації «Кращий підручник». У 2007 р. виходить підручник (українською і російською мовами) «Історія України» для загальноосвітніх навчальних закладів, а наступного року підручник «Історія України» для 7 класу спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим зором. 2011 і в 2016 рр. вийшли з друку його 2-ге і 3-тє перевидання. 2019 р. розпочалася робота над новим 4-тим виданням.

Велику увагу Валерій Смолій постійно приділяв підготовці наукових кадрів. На осінь 2018 р. під його керівництвом науковці підготували й захистили понад 40 докторських і кандидатських дисертацій. Успішно функціонує створена ним наукова школа, представники якої відомі в Україні та за її межами вчені (доктори історичних наук Олександр Гуржій, Віктор Горобець, Володимир Ричка, Олена Сидоренко, Петро Сас, Олексій Струкевич, Валерій Степанков, Тарас Чухліб, Віталій Щербак та ін.).

Держава високо оцінила науковий доробок Валерія Смолія у розвитку історичної науки (він складає понад 1,5 тис. праць), а також заслуги як її менеджера на посаді очільника Інституту, у громадській і державній діяльності. У 1996 р. його нагороджено «Відзнакою Президента України», 1998 р. присвоєно почесне звання «Заслуженого діяча науки і техніки України», 2001 р. отримує державну премію України в галузі науки і техніки за цикл праць «Україна кризь віки». Одержав також нагороди – ордени Ярослава Мудрого V (1999), IV (2004), III (2011) й II (2014) ступенів та «За заслуги» II (2006) і I (2009) ступенів, тощо.

І ще один дуже важливий і показовий штрих видатного вченого, менеджера й подвижника історичної науки. Закінчивши історичний факультет нашого ЗВО, упродовж подальших років свого життя завжди пишався і пишеться тим, що став істориком у стінах першого, власне українського, державного університету, утвореного в горнилі Національної революції 1917–1921 рр. Незмінно, відвідує щонайменше один раз у рік рідну Альма-Матер, зустрічаючись з викладачами і студентами факультету. Очоливши Наглядову раду рідного навчального закладу, постійно надає йому допомогу у різних сферах функціонування. Не можна переоцінити її значимості у трансформації, яку пережив він на шляху від провінційного педінституту до Національного університету імені Івана Огієнка, що перебуває у сотні кращих вишів України.

Колектив Кам'янець-Подільського університету ім. Івана Огієнка пишається своїм випускником, щиро і тепло вітає його з ювілеєм й бажає Валерію Андрійовичу Смолю міцного здоров'я, щастя, довгих років життя, творчої насаги, нових наукових здобутків, енергії та сили нести великий тягар відповідальності вченого, менеджера історичної науки й громадянина України.

Примітки:

¹ Матях В. Валерій Андрійович Смолий // Інститут історії України НАН України. 1936-2006. Київ, 2006. С. 353.

² Смолий В.А., Коваленко Л.А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. Київ: Вид-во Київ.ун-ту, 1973. С. 152.

³ Смолий В., Боряк Г. Слово про нашого Вчителя (До 100-ліття від дня народження) // Шевченко Ф. Історичні студії. Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). Київ, 2014. С. 8.

⁴ Реєнт О.П. Завжди у пошуку нового (академіку В.А. Смолю – 50) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5; Історіографічні дослідження в Україні. Випуск 10. Об'єднаний випуск. У 2-х частинах. Київ, 2000. Ч. 1. С. 10.

⁵ Матях В.В. Валерій Андрійович Смолий. С. 353.

⁶ Колесник І. Українське історієписання 1960-1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози // Світло й тіні українського радянського історієписання. Матеріали міжн. наук. конф. (Київ, Україна, 22-23 травня 2013 р.). Київ, 2015. С. 169-175; Яремчук В. Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні // Світло і тіні українського радянського історієписання. С. 43-51; Його ж. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог, 2009. С. 366-409; Його ж. «Синдром комунікації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії // Історик і влада. Київ, 2016. С. 55-76.

⁷ Реєнт О.П. Завжди у пошуку... С. 10.

⁸ Степанков В.С. Валерій Смолий – академік НАН України // Akademia на пошану Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). Історичні дослідження. Кам'янець-Подільський, 1997. С. 38-39.

⁹ Смолий В.А. Про деякі нові підходи до вивчення основних проблем феодальної суспільно-економічної формації // Укр. іст. журн. 1988. № 8. С. 89-95.

¹⁰ Смолий В.А. Українська медієвістика: проблеми, шляхи розвитку // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). Київ, 1989. С. 5-10.

¹¹ Смолий В.А. Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва // Укр. іст. журн. 1990. № 12. С. 12-15.

¹² Смолий В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. 1990. № 10. С. 10-20.

¹³ Матях В. Валерій Андрійович Смолий. С. 355.

¹⁴ Смолий В. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // Укр. іст. журн. 1991. № 5. С. 61-72.

¹⁵ Смолий В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992. 41 с.

¹⁶ Смолий В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. 1991. № 4. С. 5-19.

¹⁷ Смолий В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. Київ, 1993. 72 с.

¹⁸ Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. 2-ге вид., доп. і перер. Київ, 1995. 624 с.

¹⁹ Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ, 1991. 112 с.

²⁰ Тронько П.Т. 40 років служіння Клію // Україна крізь віки. 36. наук. пр. на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. Київ, 2010. С. 10.

²¹ Реєнт О.П. Завжди у пошуку нового... С. 14,16.

²² Інтерв'ю головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А. Смолія з нагоди 60-річчя видання // Укр. іст. журн. 2017. № 6. С. 10.

²³ Матях В. Валерій Андрійович Смолій. С. 358.

²⁴ Реєнт О.П. Завжди у пошуку нового ... С. 17.

²⁵ Його ж. Слово про вченого // Україна крізь віки... С. 19.

²⁶ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ, 2011. Т.1. С. 411-455.

²⁷ Смолій В., Степанков В. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). Київ, 2014; Їх же. Український політичний проект XVII ст.). Київ, 2014; Їх же. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. Київ, 2014.

²⁸ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ, 2009.

²⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011.

³⁰ Смолій В. Правда історії, якщо це така правда, завжди патріотична // День. 2011. 14 липня (№ 121).

³¹ Інтерв'ю головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А. Смолія з нагоди 60-річчя видання // Укр. іст. журн. 2017. № 6. С. 11, 13.

³² Смолій В., Ясь О. Неювілейні думки. Як навчити громадянина мислити. До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського та 80-річчя Інституту історії України // Урядовий кур'єр. 2016. 4 листопада (№ 207).

³³ Смолій В.А. Лабораторія українського наративу (вступне слово головного наукового редактора) // Укр. іст. журн. 2012. № 5. С. 5.

³⁴ Інтерв'ю головного наукового редактора... С. 11.

³⁵ Там само. С. 15.

³⁶ Там само. С. 16.

³⁷ Смолій В. 25 років Української незалежності // 25 років незалежності : Нариси історії творення нації та держави. Київ, 2016. С. 7; Його ж. Гуртуймося. Боротьба за справжню незалежність тільки починається. Попри складні виклики, численні проблеми, маємо все потрібне для творення нової держави // Урядовий кур'єр. 2017. 15 лютого (№ 29).

³⁸ Інтерв'ю головного наукового редактора ... С. 12.

³⁹ Смолій В. Вступне слово Редактора // Історик і влада. Київ, 2016. С. 5-6.

⁴⁰ Там само. С. 7.

⁴¹ Інтерв'ю головного наукового редактора... С. 17.

⁴² Там само.

Stepankov Valeriy. Prominent scholar and manager of historical science (A few strokes to depict the image of Valeriy Smoliy). The article is devoted to clarification of the main milestones of life, scientific work and activity in the field of revival and development of historical science of Ukraine at the end of XX – the first decades of XXI century of Valeriy Smoliy. The author distinguishes four periods, each with its own distinctive features.

The first period (1950-1970) embraces childhood, schooling and Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute – that is the stage of forming the foundations of personality. The second cov-

ers 1971-1993 – the time of choosing the future profession of the historian, the difficult way of realization of powerful intellectual and organizational potential, and therefore the metamorphosis of a scientist – from a starting investigator into one of the best researchers of the early modern era of Ukrainian history. It was established that the most harmonious combination of giftedness with such personal traits like frankness, determination, responsibility, perseverance and strategic thinking became the key to unanimous election in December 1993 by the staff of the Institute of History of Ukraine of Valeriy Smoliy as its director. The third period dates from the mid-1990s to the first years of the 21st century. It was marked by an intensive process of rethinking the methodological foundations of historical research, which resulted in a decisive rejection of the Soviet concept of Ukrainian history and the development of the Ukrainian one. Finally, the fourth period has lasted from the middle of the first decade of the XXI century and up to the present day. This is the heyday of his scientific work and transformation of the Institute of History into a scientific centre of the development of Ukrainian historical science!

A lot of attention is paid to the analysis of the formation and development of scientific views of Valeriy Smoliy, the importance of his creative work in the study of key problems of national history of the XVIII-XVIII centuries and his role in the successful functioning of the academic institution led by him.

Key words: Valeriy Smoliy, historical science, monograph, article, The Institute of Ukrainian History, research, problem, Ukraine, manager, sources.

Отримано: 07.06.19